

A Different Look at Correcting Verses from the Divān of Suzani Samarqandi

Asghar Esmaeili*

Abstract

The Divan of Hakim Sozani Samarqandi, a poet of the sixth century, was edited in 1959 by Dr. Naser al-Din Shahhosseini.. The lack of an authentic version close to the poet's lifetime caused the editor to use later versions. The disregard for the preference of counterfeit versions over the text in some cases, and the disregard for literary tradition and its evidence in the revision, have resulted in a chaotic and unscientific revision with numerous typographical errors presented to the audience. The mispronunciation of difficult and specific Turkish and Arabic words in the text is also another drawback of this edition. but overall, this great Divan still needs to be reviewed, examined, and corrected until it is fully revised. Since its publication, there has been several criticisms of this Divan, which led to the publication of articles on the revision of verses. Given the unavailability of old copies , this article attempts to reexamine and edit some of the couplets in the complete Divan of this poet, using some notable dictionaries including Jahangiri Dictionary and Dehkhoda comprehensive encyclopedic dictionary.

Keywords: Sozani Samarghandi's Complete Divan, Correction, Proofreading, Editing.

Introduction

Suzani Samarqandi is primarily recognized for his satires, a factor that has contributed to his relatively limited attention in scholarly circles. Studies show that there is very little independent research on him, while his poetry has many lexical and literary values that have remained hidden from view. It can be said that the first step in researching the

* Assistant Professor, Persian language and literature, Faculty of Encyclopaedia Compiling, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, a.esmaeili@ihcs.ac.ir

Date received: 11/02/2024, Date of acceptance: 05/05/2024

Divan of Suzani was its correction by Dr. Naser Al-Din Shah Hosseini, who, despite his pioneering work in this field, was not very successful in this work, and factors such as the existence of obsolete words from the geographical area of Transoxiana, Turkish vocabulary, and some other factors have led the copyists and scribes of his Divan to the abyss of bad reading and correction. These factors also overshadowed Dr. Shah Hosseini's correction, and the printing errors of the published Divan were also added to it, so that an unscientific correction was presented. Coinciding with the publication of the Divan, articles were published introducing and explaining correction errors. However, the frequency of articles focused on correcting verses was increased in the 2010s, and also seeking help from secondary sources such as dictionaries became common.

A look upon the history of the writing of the existing copies of the Divan Suzani of Samarqand shows that all of them are later than Jahangiri Dictionary written by Mir Jamal al-Din Hossein Anju Shirazi, and many errors are also seen in those copies. Therefore, by taking Jahangiri Dictionary and in some cases, the Dehkhoda Dictionary, as a basis, an attempt has been made to provide a correct version of the abridged verses, and in this way, literary evidence has also been used.

The present study, while benefiting from previous research, is outstanding due to an attempt to correct other verses of Sozani Samarqandi that previous researchers have not addressed. This was conducted by using some manuscripts and focusing on dictionaries, especially Jahangiri Dictionary. This approach will pave the way for correcting his entire divan, and by then, interested scholars will be able to benefit from the correct form of Sozani Samarqandi's poems.

Materials and Methods

The research methodology is library-based, involving the examination of the printed version of the Divan and the scrutiny of verses identified as corrupted. Through an investigation into Jahangiri Dictionary and, in some instances, consulting Dehkhoda Dictionary, we discovered and documented the accurate forms of the verses.

Discussion and Results

In this article, for ease of review, the correction of the verses of the Divan Suzani of Samarqand is presented in three sections:

In the first section, verses were scrutinized and corrected using the Jahangiri Dictionary, and Dehkhoda Dictionary. Given that the manuscripts of the Divan Sozani

63 Abstract

are not old enough to guarantee the validity and accuracy of the verses, help was taken from secondary works such as the Jahangiri Dictionary and in some cases the Dehkhoda Dictionary to restore the correct form of the verses. In this section, 17 verses were corrected, some of which include: “Muhantara”, “Khataver”, “Ghanqara”, “Ranj”, “Shamsh Ghatfari”, “Urjand”, “Bazaj”, “Ma’al”, “Kubaj”, “Tamaj”, “Hakak”, “Marvar”, “Bafand”, “Falparand”, and “Sahl”.

No.	Distorted terms	Corrected terms	Documentary Confirmation of Corrections
1	Mohantare	Ghomaytare	Dehkhoda, Jahangiri
2	Ghanghare	Ghatfare	Dehkhoda, Jahangiri
3	Denj	Anj	Jahangiri
4	Tab-e-Tire	Tab Tiz	Dehkhoda
5	Shemsh Ghātfari	Shams Ghātfari	Dehkhoda
6	Orjand	Ozand	Dehkhoda
7	Bāzāj	Pāzāj	Dehkhoda, Jahangiri
8	Hasuk	Khashuk	Dehkhoda, Jahangiri
9	Kowz	Gowz	Jahangiri
10	Melāj	Meghlāj	Jahangiri
11	Kubāj	Kumāj	Dehkhoda
12	Tamāj	Toghmāj	Dehkhoda, Historical evidence
13	Nim Arus, Nim Malek	Tim Arus, Tim Malek	Dehkhoda
14	Tāj	Bāj	Dehkhoda
15	Hakāk	Chekāk	Dehkhoda
16	Morvāram	Mordāram	Jahangiri
17	Bafand	Baghand	Jahangiri, the manuscript of the Parliament
18	Parand	Marand	Dehkhoda, Historical evidence

In the second section, 17 verses were corrected based on literary evidence and indicators, sometimes utilizing the rhyme patterns of the poetry to discern and rectify errors. "Siyam" instead of "Sataam"; "Jama" instead of "Chama"; "Sabak" instead of "Niyak"; "Wa'd" instead of "Da'd"; "Matman" instead of "Mushamman" and "Yaghma" instead of "Be Ghamam" are examples of the corrections that were edited.

No.	Distorted terms	Corrected terms	Documentary Confirmation of Corrections
1	Abras	Abkam	meaning
2	Siam	Setam	meaning
3	Jame	Chame	meaning
4	Moshg-e-shekar	Tang Shakar	Meaning, poetic evidence
5	Sabak	Nyak	meaning
6	Bedard	Barad	Meaning, Rhythm of the poem
7	Va'd	Da'd	Meaning
8	Motman	Mosaman	Meaning, duplicate version

No.	Distorted terms	Corrected terms	Documentary Confirmation of Corrections
9	Yaghmā	Ghamām	Meaning, Rhyme of the poem
10	Goriz	Gazand	Meaning, Rhyme of the poem
11	Chatr Dārad	Chatrdār	Meaning, compatibility with "Nal Band"
12	Tāj	Kākh	meaning
13	Khashm	Hasham	meaning
14	Hazm	Khasm	meaning
15	Chandān	Chandan	Meaning, Rhyme of the poem
16	Tohmat	Nahmat	meaning
17	Gher Ferodosh	Farr-e-Ferdows	meaning
18	Kheyī	Khyāl	Meaning, Rhyme of the poem
19	Sejl	Sehn	Meaning, specific lexical evidence
20	Zar	Dor	Meaning, compatibility with other words of the verse

The third section is about typographical errors. The present correction also accounts for typographical mistakes, which are not few in number, and the lack of precision in this matter has diminished the credibility of the corrections. In this research, 26 instances of such errors were identified and illustrated,

Conclusion

In this article, verses from the Divan of Sozani of Samarqand have been corrected. Given that the manuscripts of his Divan are not old enough to guarantee their authenticity, it is necessary to resort to extratextual sources such as dictionaries and other literary works and Persian poetic tradition in order to obtain the correct text of his Divan. With this approach, this article has corrected his verses based on Jahangiri Dictionary and Dehkhoda Dictionary; as a result, with these extratextual sources, some of the errors, misreadings, and corrections made by copyists and scribes, as well as the errors made by the corrector of the Divan, can be recovered and corrected. In this way, some printed copies of the Divan are also helpful.

Bibliography

- Abadi Babil, M. (1978). *Zara'if va tara'if*. Tabriz: Association of Persian language & Literature Professors.[in Persian]
- Afshar, I. (1959). Notes. *Guide book*, Volume 2, Number 4, 559-562. [in Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1993/4). *Loghatnameh*. Tehran: University Publication. [in Persian]
- Derayati, M. (2010). *Short catalogue of Iranian manuscripts* (vol. 5). Tehran: library, Museum and Decantation Center of the Islamic Consultative Assembly. [in Persian]
- Ershadifar, A. (2000). *Turkish lexicon in Persian literature*. Ardabil: Baghe Andishe. [in Persian]

65 Abstract

- Esmaili, A. (2021). Taleb's Divan needs correction: Suggestions for the editing collected poems of Taleb Amoli. *Kohan nameh Adabe Parsi*, 1, 49-76. [in Persian]
- Faghihi Iraqi, A. (1959). An edition of the Divān of Suzani Samarqandi using a new method for introduction writing, correction, and publication of literary books. *Armaghan*, Volume 28, Number 8, 354-358. [in Persian]
- Goodarzi, S. (2019). Some points on Suzani Samarghandi's state of mind. *Adab-e Parsi*, 9(2), 97-116. [in Persian]
- Hajiani, F. (2018). Special words for fish and fishing, pearl and aquatic animals of natives of Kish Island. *Nameye Farhangestan*, 7, 209-234. [in Persian]
- Inju Shirazi, J. (1980). *Farhang-e Jahangiri* (Ed. Rahim Afifi). Mashhad: Mashhad University Press. [in Persian]
- Kadkhodaye terahi M. and Gitiforuz, A.M. (2018). The Correction of some Couplets of Suzani Samarghandi, *Textual Criticism of Persian Literature*, 10(4), 115-131. [in Persian]
- Khaghani, A. B. A. (1996). *Divane Khaghani Shervani* (Ed. Mir Jalaleddin Kazzazi). Tehran: Nashr-e Markaz. [in Persian]
- Mahjoub, M.J. (1959). Divān of Hakim Suzani Samarqandi, Guide book, Volume 2, Number 3, 559-550. [in Persian]
- Mansouri, M. (2018). The role of dictionaries in correcting the Divān of Suzani Samarqandi, *Mirror of Heritage*, 16(1), 149-172. [in Persian]
- Marefat, SH. (2017). Correcting some Couplets from Hakim Suzani Samarqandi and the Necessity of Textual Criticism. *Textual Criticism of Persian Literature*, 9(2), 121-134. [in Persian]
- Movlavi, J. (1984). *Masnavi manavi*. Tehran: Amir Kabir Publication. [in Persian]
- Safarzadeh, B. (2020). *The story of words: A survey into 230 words and phrases*. Tehran: Ketab-e Bahar. [in Persian]
- Suzani Samarqandi. (1959). *Divan-e Suzani Samarqandi* (Ed. Nasseroddin Shahhosseini). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Suzani Samarqandi. (n.d.). *Divan-e Suzani Samarqandi* [Manuscript T 26]. Tehran: Islamic Consultative Assembly. [in Persian]

نگاهی دیگر به تصحیح ابیاتی از دیوان سوزنی سمرقندی

اصغر اسمعیلی*

چکیده

دیوان حکیم سوزنی سمرقندی، از شاعران سده ششم در سال ۱۳۳۸ ش. به‌دست دکتر ناصرالدین شاه‌حسینی تصحیح شد. نبود نسخه معتبر نزدیک به دوره حیات شاعر باعث شد مصحح، از نسخ متأخر استفاده کند و بی‌توجهی به ترجیح نسخه‌بدل‌ها بر متن، در مواردی و بی‌اعتنایی به سنت ادبی و قرائن آن در تصحیح، موجب شده تصحیحی آشفته و غیرعلمی، با اغلاط فراوان مطبعی به مخاطبان عرضه شود. بدخوانی لغات دشوار و خاص ترکی و عربی متن نیز از اشکالات دیگر این تصحیح است. از همان زمان تاکنون انتقادات فراوانی بر تصحیح این دیوان شد که نتیجه آن انتشار مقالاتی در تصحیح ابیات بود، اما در مجموع باز هم این دیوان سترگ، تا زمان تصحیح کامل، نیاز به بازبینی، بررسی و تصحیح دارد. در این نوشتار کوشش شده، با توجه به در دسترس نبودن نسخه‌های قدیمی، ابیاتی از دیوان این شاعر با کمک فرهنگ‌ها از جمله فرهنگ جهانگیری و در مواردی لغت‌نامه دهخدا/ بازخوانی و تصحیح شود.

کلیدواژه‌ها: دیوان سوزنی سمرقندی، تصحیح، تصحیف، ویرایش.

۱. مقدمه

سوزنی سمرقندی از شاعران قرن ششم است که سال تولد او را بین ۴۷۶-۴۸۶ ق. ذکر کرده‌اند. عمده‌ترین ویژگی که ادبا او را با آن می‌شناسند، هجوسرای است و همین ویژگی باعث شده

* استادیار، زبان و ادبیات فارسی، پژوهشکده دانشنامه‌نگاری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران، a.esmaeili@ihes.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۱۶

ادیبان و پژوهشگران ادبیات فارسی، اقبال کمتری به وی و دیوانش داشته باشند یا اینکه اصلاً به او نپردازند؛ به‌طوری که، به گواهی پیشینه پژوهش مقاله حاضر، آثار و مقالاتی که از زمان انتشار نوبت اول دیوانش (۱۳۳۸ش.) تاکنون منتشر شده، به عدد انگشتان دو دست نمی‌رسد. درحالی که دیوان سوزنی سمرقندی، واجد ارزش‌های ادبی، لغوی و تاریخی و فرهنگی فراوانی است که در غبار غفلت مستور مانده است.

دکتر ناصرالدین شاه‌حسینی در سال ۱۳۳۸ش. دیوان این شاعر را با مقدمه و توضیح لغات و ترکیبات منتشر کرد و چندی بعد در سال ۱۳۴۴ش. فقط اشعار جدی او را به طبع سپرد. به‌رغم پیشگامی شاه‌حسینی در تصحیح این اثر، توفیق وی در این کار چشم‌گیر نبود و وجود لغات مهجور گستره جغرافیایی ماوراءالنهر، واژگان ترکی و برخی عوامل دیگر، ناسخان و کاتبان نسخه‌های خطی این شاعر را هم گمراه کرده و به بدخوانی و خطاخوانی کشانده است و همین تصحیح شاه-حسینی را هم تحت شعاع قرار داده و اغلاط چاپی و مطبعی نیز بر آن مزید شده است. و از همان زمان انتشار، ناقدان و معرّفان اثر به این نکته پرداختند و انتشار مقاله درباره متن‌شناسی دیوان سوزنی و تصحیح آن با نگارش مقالاتی در دهه ۱۳۹۰ شمسی ادامه یافت و پژوهشگران کوشیدند هر یک برخی از گره‌های لفظی و معنایی دشوار این دیوان را بگشایند و تشریح کنند. این نوشتار نیز کوششی است در ادامه آن تلاش‌ها تا برپایه دیوان سوزنی سمرقندی چاپ (۱۳۳۸ش.) تعداد دیگری از ابیات با یاری جستن از برخی نسخ و البته اعتماد بیشتر به فرهنگ‌ها و سایر آثار ادبی و قرائن شعری تصحیح شود. از آنجا که عمده نسخ خطی این دیوان قدمت چندانی ندارد، تمسک به فرهنگ‌ها و از جمله فرهنگ جهانگیری و حتی در مواردی، لغت‌نامه دهخدا که شواهد متعددی از این دیوان را در خود حفظ کرده‌اند، ضروری به نظر می‌رسد.

نگاهی به تاریخ کتابت برخی نسخه‌های موجود از دیوان سوزنی سمرقندی نشان می‌دهد، همگی از فرهنگ جهانگیری متأخرترند. برخی از این نسخه‌ها عبارت‌اند از: نسخه مدرسه سپهسالار (شهید مطهری) با ش. ۴۱۸ و تاریخ کتابت ۱۰۳۳؛ نسخه کتابخانه ملک با ش. ۵۶۱۵/۲ قرن سیزدهم؛ نسخه کتابخانه ملّی به ش. ۱۴۸۷ با تاریخ کتابت ۱۲۶۵؛ نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به ش. ۲۶ ط و تاریخ کتابت ۱۲۷۲؛ نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی به ش. ۱۳۶۰/۲ و تاریخ کتابت ۱۲۷۴؛ نسخه کتابخانه ملک با ش. ۴۹۹۶ و تاریخ کتابت ۱۲۹۹؛ نسخه کتابخانه سازمان لغت‌نامه دهخدا با ش. ۹۲ و تاریخ کتابت قرن

نگاهی دیگر به تصحیح ایباتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۶۹

سیزدهم و چهاردهم؛ نسخه کتابخانه حضرت عبدالعظیم حسنی با تاریخ کتابت ۱۲۴۶. (درایتی، ۱۳۸۹: ج ۵، ۲۰۵ و ۲۰۶)

در حالی که میرجمال‌الدین حسین انجو شیرازی فرهنگ جهانگیری را به دستور اکبرشاه به سال ۱۰۰۵ ق آغاز و به سال ۱۰۱۷ ق. به نام جهانگیرشاه به پایان رسانیده است؛ پس همگی نسخ نسبت به فرهنگ جهانگیری متأخرند و علاوه بر آن در استفاده از فرهنگ جهانگیری برای تصحیح، ضمن رعایت جوانب احتیاط، به قرائن ابیات و سنت ادبی فارسی هم توجه شده است. در مواردی هم به شواهد لغت‌نامه دهخدا، استناد شده که آن هم به واسطه نسخه در اختیار وی بوده که با شماره ۹۲ در سازمان لغت‌نامه دهخدا نگه داری می‌شود و با توجه به برخی قرائن به نظر می‌رسد، ضبط‌های دقیقی را در خود حفظ کرده است.

۲. پیشینه پژوهش

درباره دیوان سوزنی سمرقندی و اشکالات تصحیح آن تا کنون این پژوهش‌ها منتشر شده است:

۱. فقیهی عراقی، احمد. (۱۳۳۸). چاپ دیوان حکیم سوزنی یا روش نوین مقدمه‌نویسی و تصحیح و انتشار کتب ادبی. /رمغان، دوره ۲۸، ش ۸. صص ۳۵۴-۳۵۸.

او در نوشته خود به برخی اشکالات چاپی و برخی اشکالات متن اشاره و از روشن نبودن روش شاه‌حسینی در انتخاب لغات و ترکیبات دشوار و شیوه تشریح آنها انتقاد کرده است.

۲. ایرج افشار، ایرج. (۱۳۳۸). یادداشت. راهنمای کتاب، سال ۲، ش ۴، صص ۵۵۹-۵۶۲.

افشار در نوشته خود از ضعف اعتبار و صحت نسخه‌های دیوان سوزنی که شاه‌حسینی از آنها استفاده کرده، سخن گفته و برخی از ابیات و مصاریع را به قرائن و برخی را با ترجیح نسخه بدل‌ها تصحیح کرده است. او از نقص اطلاعات در ضبط اعلام و جای‌نام‌ها انتقاد کرده است.

ایرج افشار ارزش‌های دیوان سوزنی را این گونه برشمرده است: احتوای دیوان بر قصاید محکم و منسجم که اطلاعات و نکات مفید دربردارد؛ مزایای فراوان لغوی دیوان و لغات مربوط به ماوراءالنهر؛ اطلاعات تاریخی دیوان؛ امثال و تعابیر و آداب و رسوم. او بر انتشار مجدد اثر با تصحیح معتبر تأکید کرده است.

۳. محبوب، محمدجعفر. (۱۳۳۸). دیوان حکیم سوزنی سمرقندی. راهنمای کتاب، سال ۲، ش ۴، صص ۵۵۰-۵۵۹.

محبوب در مقاله خود از نقص معرفی نسخ مورد استفاده در تصحیح دیوان سوزنی و همچنین استفاده نکردن از اقدام نسخ انتقاد کرده و به نیاوردن اطلاعاتی در معرفی ممدوحان و اعلام دیوان در مقدمه اشاره کرده‌اند؛ آنگاه از بسیاری اغلاط مطبعی و غیرمطبعی در مقدمه سخن گفته‌اند و اختلاف ضبط ابیات را در مقدمه و متن نشان داده‌اند. نقد مفصلی هم بر فهرست لغات و ترکیبات دیوان نوشته‌اند و چند بیت را با استفاده از قرائن ادبی و خود ابیات و چند بیت دیگر را هم با نشان دادن ترجیح نسخه بدل‌ها تصحیح کرده‌اند و در انتها نبود فهرس مختلف در پایان اثر را نکوهیده‌اند. از نظر محبوب، شاه‌حسینی با انتشار دیوان سوزنی به این صورت، از او انتقام گرفته است.

۴. کدخدای طرحی، مهدی و علی محمد گیتی‌فروز. تصحیح چند بیت از دیوان سوزنی سمرقندی. فصلنامه متن‌شناسی ادب فارسی. سال دهم، ش. ۴، پیاپی ۴۰، زمستان ۱۳۹۷، صص ۱۱۵-۱۳۱.

نویسندگان این مقاله، دوازده بیت از دیوان سوزنی سمرقندی مصحح ناصرالدین شاه حسینی (۱۳۳۸) را با مبنا قرار دادن برخی نسخه‌های نویافته که مصحح از آنها استفاده نکرده و همچنین استفاده از بعضی فرهنگ‌ها تصحیح کرده‌اند.

۵. منصوری، مجید (۱۳۹۷). نقش فرهنگ‌های لغت در تصحیح دیوان سوزنی سمرقندی، آینه میراث، ش. ۶۲، صص ۱۴۹-۱۷۲.

منصوری به اهمیت استفاده از فرهنگ‌ها در تصحیح دیوان سوزنی سمرقندی اشاره کرده و استفاده از فرهنگ جهانگیری، فرهنگ انجمن آرای ناصری و مجمع‌الفرس را در این راه کارگشا دانسته و با استفاده از این فرهنگ‌ها ۴۵ بیت از این دیوان را تصحیح کرده و بر ضرورت استفاده از لغت‌نامه دهخدا برای گشودن گره تصحیح برخی ابیات دیگر شاعر تأکید کرده است.

۶. معرفت، شهره (۱۳۹۶). تصحیح ابیاتی از دیوان حکیم سوزنی سمرقندی و ضرورت تصحیح مجدد دیوان. متن‌شناسی ادب فارسی، ش. ۲، پیاپی ۳۴، صص ۱۲۱-۱۳۴.

نگاهی دیگر به تصحیح ابیاتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۷۱

در این مقاله، علاوه بر نسخه‌های خطی از فرهنگ‌ها و جنگ‌ها نیز برای تصحیح ابیات دیوان سوزنی استفاده شده و اشکالات تصحیح شاه‌حسینی در چند دسته زیر بررسی و نمونه به‌دست داده شده است: نداشتن نسخه صحیح، انتخاب نکردن صورت صحیح نسخه‌ها، خطاخوانی، جابه‌جایی و حذف مصراع‌ها و بیت‌ها و آمیختن شعر سوزنی با شعر دیگران.

در پژوهش حاضر ضمن بهره‌گیری از پژوهش‌های پیشین، این وجه تمایز وجود دارد که کوشش شده با استفاده از برخی نسخه‌ها و محور قرار دادن فرهنگ‌ها به ویژه فرهنگ جهانگیری، ابیات دیگری از سوزنی سمرقندی تصحیح شود که پژوهشگران پیشین بدانها نپرداخته‌اند. بدین ترتیب راه برای تصحیح کل دیوان او هموار شود و تا آن زمان علاقه‌مندان از صورت صحیح اشعار این شاعر بهره‌مند شوند.

۳. بحث

در این مقاله برای سهولت بررسی، تصحیح ابیات دیوان سوزنی سمرقندی در سه بخش آورده می‌شود: الف. ابیاتی که بر مبنای فرهنگ جهانگیری و لغت‌نامه دهخدا تصحیح شده‌اند؛ ب. ابیاتی که با استفاده از قرائن موجود در متن دیوان و سنت ادبی فارسی تصحیح شده‌اند؛ ج. اغلاط چاپی.

الف) تصحیح ابیات بر مبنای فرهنگ جهانگیری و لغت‌نامه دهخدا

از آنجا که قدمت نسخه‌های خطی دیوان سوزنی سمرقندی به حدی نیست که اعتبار آنها را تضمین کند، از این رو فرهنگ‌های فارسی و از جمله فرهنگ جهانگیری از منابعی هستند که به علت احتوا بر شواهد شعری از دیوان سوزنی سمرقندی، می‌تواند در بازسازی تصویری درست از متن دیوان او کمک‌کننده باشد. اینک ابیاتی که با این رویکرد بررسی شده‌اند:

۱. دی آمدم ز غاتفر آمد مرا به پیش شیرین خط آوری چو شکر در محنطره

(دیوان سوزنی، ۱۳۳۸: ۸۳)

در این بیت «محنطره» معنای محصلی ندارد. مطابق بیت شاهد لغت‌نامه دهخدا/ ذیل «غاتفر» کلمه «قمیطره» (مصغّر قمطره) صحیح است که به معنی «جای شکر» آمده است. خاقانی در ستایش شعر کافی‌الدین، عمّ خود، از لفظ «قمطره» استفاده کرده است:

قطره شکر و قمطره قند از شکرهای لفظ او اثر است

(خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۱۰)

دهخدا «خطآور» را با همین املا به معنی «دارای خط بر رخسار» معنی کرده و اینک صورت تصحیح‌شده بیت:

دی آدمم ز غاتفر آمد مرا به پیش شیرین خطآوری چو شکر در قمیطره

(دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۴۵۵۷)

۲. دهقان امام غاتفری مهتر سره در منت تو اند چه زیرک چه غنقره

(دیوان سوزنی، ۱۳۳۸: ۸۳)

در این بیت «غنقره» معنی ندارد. با توجه به قرائن معنایی، باید «غنقره» باشد که به معنی «نادان، ابله و احمق» آمده است. لغت‌نامه دهخدا/ (۱۳۷۳: ۱۴۶۴۱) و فرهنگ جهانگیری (ذیل غنقره) بیت سوزنی را برای شاهد آورده‌اند. اینک صحیح بیت:

دهقان امام غاتفر ای مهتر سره در منت تو اند چه زیرک چه غنقره

۳. بیتی دو سه برای تو خواهم به نظم کرد زانگه فرو روم به ره دنج و مسخره

از مدح تو تماخره و رنج برگرم هر چند دوری از ره رنج و تماخره

(دیوان سوزنی، ۱۳۳۸: ۸۳)

«دنج» در این دو بیت مفید معنی نیست. «دنج» مصحّف «زنج» است. تصحیف، اشکال معنایی را در پی دارد و خواننده را در دریافت معنی صحیح دچار خطا می‌کند. (اسمعیلی، ۱۴۰۰: ۷۱) در فرهنگ جهانگیری، متناسب با مضمون بیت‌ها، ذیل «زنج» به معنی «سخر و لاغ» این ابیات سوزنی برای شاهد آمده است:

نگاهی دیگر به تصحیح ایاتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۷۳

بیتی دو سه ثنای تو خواهم به نظم کرد زانگه فرو روم به ره زنج و مسخره
از مدح تو تماخره و زنج در کرم هر چند دوری از ره زنج و تماخره

(جهانگیری، ۱۳۵۱: ۱۸۲۶)

اما فرهنگ جهانگیری به جای «برگرم» «در کرم» آورده که درست نمی‌نماید. اگر همان «برگرم» متن دیوان را صحیح بدانیم و آن را مخفف «برگیرم» به معنای «بزدایم و زایل کنم» در نظر بگیریم، صورت مصحح زیر منطقی است:

از مدح تو تماخره و مدح برگرم هر چند دوری از ره زنج و تماخره

۴. خر را چو بت گرفت بمیرد به اتفاق ای هجو من تو را چو تب تیره محرقه

(دیوان سوزنی، ۱۳۳۸: ۸۳)

شاعر در این بیت از تب صحبت می‌کند؛ بنابراین در مصرع اول «بت» وجهی ندارد و «تب» صحیح است. در مصرع دوم اصطلاح «تب تیره» در کتب طبی یافته نشد، اما لغت‌نامه دهخدا (۱۳۷۳: ۱۷۹۹۰) در ذیل «تب محرقه» این بیت سوزنی را برای شاهد آورده است و مطابق آن «تب تیز» به جای «تب تیره» به معنی «تب تند» صحیح است؛ علاوه بر آن شاه‌حسینی در پاورقی ص ۸۳ نسخه‌های «ع» و «م» را مؤید «تیز» دانسته است و اینک صورت صحیح بیت:

خر را چو تب گرفت بمیرد به اتفاق ای هجو من تو را چو تب تیز محرقه

۵. خلدش به شمش غاتفری بر فسوسگر قلدش به سرو غاتفری بر مفاخره

(دیوان سوزنی، ۱۳۳۸: ۸۳)

تکرار غاتفری در دو مصرع، تردید در صحیح بودن بیت ایجاد می‌کند، ضمن اینکه «شمس غاتفری» هم مفهوم نیست؛ از دیگر سو پاورقی همان صفحه، نسخه بدل «م» را نشان می‌دهد که «باختری بر فسوس کرد» ضبط کرده و با توجه به رایج بودن تشبیه چهره به «شمس» در سنت ادبی فارسی، «شمس باختری» بر «شمس غاتفری» ترجیح دارد. دهخدا نیز ذیل «غاتفری» این بیت را با این صورت، به شاهد آورده:

خلدش به شمس باختری بر فسوس کرد قلدش به سرو غاتفری بر مفاخره

(دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۴۵۵۷)

۶. گریه من خنده شد چون به سعادت رسید گنج هنر سعد دین از سفر اورجند

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۱۶۷)

«اورجند» مصحف «اوزجند» است. اوزجند یا اوزکند (اوزگند) نام شهری است به ماوراءالنهر از نواحی فرغانه. خاقانی آن را به صورت «اوزکند» آورده:

خضر است و خان و خانه به عزلت کند بدل هم خضر خان و مشغله اوزکند او

(خاقانی، ۱۳۷۵: ۵۰۷)

لغت‌نامه دهخدا/ (۱۳۷۳: ۳۱۲۳) ذیل «اوزجند» همین بیت را برای شاهد آورده است:

گریه من خنده شد چون به سعادت رسید گنج هنر سعد دین از سفر اوزجند

۷. گفته من حلال‌زاده طبع نبوم من خسوک را بازاج

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۴۶)

«خسوک» در لغت مهمل است؛ با توجه به مفهوم بیت و به قرینه «حلال‌زاده» در مصرع اول، باید «خشوک» به معنی «حرام‌زاده» باشد:

در وجود ما هزاران گرگ و خوک صالح و ناصالح و خوب و خشوک

(مولوی، ۱۳۶۳: ج ۱، ص ۳۲۳)

در واژه «پازاج» (نه بازاج). «زاج» و «زاچه» زن نوزائیده را گویند تا هفت روز (جهانگیری، ۱۳۵۱: ۳۴۲) و «پازاج» یعنی کسی که همراه اوست؛ دایه و ناف‌بُر را گویند و او را ماماچه و ماماف نیز نامند و به عربی قابله خوانند (جهانگیری، ۱۳۵۱: ۲۳۰ و ۲۳۱). در فرهنگ جهانگیری همین بیت ذیل پازاج (ص ۲۳۱) به این صورت آمده:

گفته من حلال‌زاده به طبع نبود مر خسوک را پازاج

(جهانگیری، ۱۳۵۱: ۲۳۱)

نگاهی دیگر به تصحیح ایاتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۷۵

دهخدا نیز این بیت را ذیل «خشوک» آورده؛ با این اختلاف که «نبود» را «نبوم» ضبط کرده (دهخدا، ۱۳۷۳: ۸۶۲۹) که با توجه به معنای بیت و استناد فعل «نبوم» به خود شاعر (سوزنی) درست‌تر به نظر می‌رسد؛ با این حال، در ضبط جهانگیری هم اگر فاعل «نبود» را «گفته» در مصرع اول در نظر بگیریم، پذیرفتنی است.

۸ هر مرادی که داری اندر دل به تو آید چو کوز در معالج

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۴۷)

«معالج» معنایی ندارد. «معالج» صحیح است. جهانگیری می‌نویسد: با اول مفتوح، «گوی» را گویند که جوزبازان در آن جوز اندازند و مرکب است از «مغ» به معنی «گو» (گودال) و «لاج» که «لاغ» (بازی) باشد. معلوم شد که «کوز» در مصرع دوم مصحّف «گوز» (جوز) به معنی «گردو» است. مطابق فرهنگ جهانگیری سوزنی راست:

هر مرادی که داری اندر دل به تو آید چو کوز در معالج

(جهانگیری، ۱۳۳۸: ۱۴۴۴)

۹. دل اعدا در تنوره غم چو به خاکستر اندرون کوباج

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۴۷)

«کوباج» مفهوم نیست. «کوماج» (کُماج امروزی) است؛ دهخدا ذیل «کوماج» نوشته نانی باشد معروف و بیت سوزنی را شاهد آورده است:

دل اعدا در تنوره غم چو به خاکستر اندرون کوماج

(دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۶۵۳۵)

و ظاهراً کوماج را در خاکستر تنور نهان می‌کردند تا گرم بماند. (ارشادی فرد، ۱۳۷۹: ۲۶۹)

۱۰. شعرائی کم آرزو کم قیمت از در مصر تا حد طعماج

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۴۶)

در مصرع اول، با توجه به وزن کل قصیده (فاعلاتن مفاعیلن فع لن) «کم آرزو» سکنه وزنی ایجاد می‌کند. احتمالاً «کم‌آز» درست باشد. در مصرع دوم، «طعماج» تصحیف‌شده «طمغاج» است که به نوشته دهخدا به‌طور تقریب نام ناحیه یا شهری بوده در اقصای ترکستان شرقی، در حدود چین یا در داخلی چین شمالی (دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۳۶۹۴). البته طمغاج‌خان مسعود بن حسن، از خان‌های قراخانی و از ممدوحان سوزنی سمرقندی بوده که از ۵۵۶-۵۶۶ ق حکومت کرده است (گودرزی، ۱۳۹۸: ۱۱۴). اگر «طمغاج» را همین حاکم در نظر بگیریم، در معنی می‌توان گفت شاعرانی که از مصر تا درگاه طمغاج‌خان گسترده شده‌اند یا بوده‌اند. پس صورت صحیح بیت چنین است:

شعرائی کم‌آز و کم‌قیمت از در مصر تا حد طمغاج

۱۱. دریغ نیم عروس و دریغ نیم ملک که این و آن سقط جبّه بود و دستارم

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۶۴)

شاعر در این بیت و ابیات پیش و پس آن، از مکان‌های بخارا یاد می‌کند؛ «نیم» در مصرع اول مصحّف «تیم» (کاروان‌سرا) است. دهخدا ذیل «عروس» آورده: تیم عروس (ا. خ) نام تیمی (کاروان‌سرای) بوده به بخارا و در مصرع دوم به جای «سقط» «سقط» (جامه‌دان) ضبط کرده که به قرائن معنا صحیح است و این بیت سوزنی را برای شاهد آورده:

دریغ تیم عروس و دریغ تیم ملک که این و آن سقط جبّه بود و دستارم

(دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۳۹۷۰)

۱۲. از کلک تو شمشیر زده لشکر اسلام بر قیصر و فغفور نهد تاج و ضرائب

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۲۶)

در مصرع دوم، ضرائب (ج ضریبه) است؛ به معنی «جزیه‌ها» و با توجه به معنی آن، «تاج» نمی‌تواند درست باشد و «باج» مناسب‌تر است. «کلک» هم در مصرع اول، مفید معنی نیست. «شمشیرزن» در جایگاه فاعل به جای «شمشیر زده» پیشنهاد می‌شود و مؤید این تصحیحات، در لغت‌نامه دهخدا این بیت، ذیل «ضرائب» این‌گونه آمده است:

نگاهی دیگر به تصحیح ایباتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۷۷

از ملک تو شمشیرزن لشکر اسلام بر قیصر و فغفور نهد باج و ضرائب

(دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۳۳۷)

البته با توجه به معنی واژه «قلمرو» مرکب از قلم (حکم، فرمان) + رو (نفوذ داشتن) یعنی «جایی که قلم و حکم شاه نافذ است» (صفرزاده، ۱۳۹۹: ۴۳) در مصرع اول، «کلک» (قلم) هم بی‌مناسبت نیست؛ ضمن اینکه نگارش باج و ضرائب هم در دربار ممدوح، با «کلک» بوده است.

۱۳. مکن تو فرق ز پیر و جوان که نکند فرق شکال گرسنه انگور طایفی ز حکاک

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۵۹)

در مصرع دوم واژه «حکاک» مصحّف «چکاک» است که دهخدا آن را قسمی انگور نامرغوب معنی کرده و در مقابل انگور طایفی:

مکن تو فرق ز پیر و جوان که نکند فرق شگال گرسنه انگور طائفی ز چکاک

(دهخدا، ۱۳۷۳: ۷۲۰۱)

۱۴. دریغ دفتر اشعار ناخوش سردم که بُد نتیجه طبع فرخج مروارم

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۶۴)

در مصرع دوم «مروار» معنای محصلی ندارد. با توجه به قرینه «فرخج» به معنی «زشت و نازیبا» «مُردار» صحیح است و در فرهنگ جهانگیری، ذیل «فرخج» این بیت را این گونه می‌بینیم:

دریغ دفتر اشعار ناخوش سردم که بُد نتیجه طبع فرخج مُردارم

(جهانگیری، ۱۳۵۱: ۱۰۶۴)

۱۵. روز هیجا از بر چابک‌سواران پروری از برای زین رخس خویش کمبخت و بفند

در مصرع دوم «کیمخت» صحیح است و «بغند» معنای محصلی ندارد. «بغند» مصحّف «بَغَند» (با اول و ثانی مفتوح) به معنای «پوست غیر کیمخت» است؛ چنانکه در بیت دیگری از سوزنی آمده:

در حمله از تکاور دشمن جدا کند کیمخت را به ناچخ شش مهره از بغند

(جهانگیری، ۱۳۵۱: ۱۴۲۱)

مطابق فرهنگ جهانگیری، مصرع اول بیت نیز به گونه‌ای دیگر ضبط شده: روز هیجا از سر چابک سواری بردری؛ در نسخه ط ۲۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی گ ۶۰ نیز مصرع اول این‌گونه آمده است: روز هیجا از سر چابک‌سواران بردری که احتمال صحّت آن بیشتر است. در فرهنگ جهانگیری به جای «از برای زین رخس خویش» از فرخش و یال اسب خصم «فرخش: کَفَل) ضبط شده است. از نظر نویسنده، ضبط جهانگیری اصحّ است:

روز هیجا از سر چابک‌سواری بردری از فرخش و یال اسب خصم کیمخت و بغند

(جهانگیری، ۱۳۵۱: ۱۴۲۱)

۱۶. تار و پود مفرش کاخ تو از عدل است و فضل

رنگ این مفرش به است از مفرش فال پرند

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۱۵۳)

در مصرع دوم «فال پرند» مفهوم نیست. در پاورقی همان صفحه، مطابق نسخه بدل «م» «مال مرند» آمده که بررسی نشان می‌دهد مرند از شهرهای آذربایجان است که قالی، محفور و فرش آنجا معروف بوده و در متون به آن اشاره شده است:

چون مرا سندس و ستبرق هست شاید ار قالی مرندی نیست

(خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۱۲۶)

در *ظرائف و طرائف*، به نقل از *صورة الارض* به قالی مرند اشاره شده: «فرش و شلواریند ارمنی عالی و توشک‌های ارمنی محفور که در مرند و تبریز و انخاخ به‌دست می‌آید و بدان خوبی و فراوانی پیدا نمی‌شود». (آبادی باویل، ۱۳۵۷: ۹۲)؛ همچنین به رنگ این فرش‌ها که در بیت تأکید شده: «قالی‌های ساخت جبال و آذربایجان در این دوره (قرون وسطا) به قالی‌های

نگاهی دیگر به تصحیح ابیاتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۷۹

ارمنستان مشهور بود. و زمینه تمام آنها قرمز بود و این رنگ را از یکی از بیلاقات مرند می‌آوردند ...» (آبادی باویل، ۱۳۵۷: ۳۸۹)

علاوه بر آن نسخه ۲۶ ط کتابخانه مجلس شورای اسلامی، برگ ۶۰ بیت را چنین ضبط کرده است که از نظر نویسنده اصح است:

تار و پود مفرش کاخ تو از عدل است و بس رنگ این مفرش به است از مفرش مال مرند
همچنین در بیت دیگری می‌خوانیم:

آمد فصل بهار و آمدنت را به باغ از گل و سبزه فکند مفرش قال و پرند

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۱۶۲)

که در لغت نامه دهخدا صورت صحیح آن چنین آمده است:

آمد فصل بهار و آمدنت را به باغ از گل و سبزه فکند مفرش مال مرند

(دهخدا، ۱۳۷۳: ۱۸۲۸۹)

این بیت در نسخه ط ۱۶ مجلس شورای اسلامی گ ۱۲۶ نیز چنین ضبط شده است که صحت تصحیح بیت قبل را نیز تأیید می‌کند.

ب. قرائن

در این بخش تصحیح ابیاتی آورده می‌شود که قرائن موجود در بیت یا سنت ادبی فارسی یا قرائن وزن و قافیه به تصحیح آنها کمک می‌کنند:

۱. بینا شود به همت تو آنکه اکمه است گویا شود به مدحت تو آنکه ابرص است

(سوزنی، ۱۳۳۸:)

با توجه به کلمات قافیه در قصیده (کم، نم، یم، مریم) و معنی بیت، باید به جای «ابرص» «ابکم» (لال) بیاید:

بینا شود به همت تو آنکه اکمه است گویا شود به مدحت تو آنکه ابکم است

۲. عنصری از خسرو غازی شه زاول به شعر پیلوار زر گرفت و دیبه و اسب و سیام

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۶۶)

با توجه به کلمات قافیه و قرائن معنایی «ستام» به معنی «لگام» صحیح است:

عنصری از خسرو غازی شه زاول به شعر پیلوار زر گرفت و دیبه و اسب و ستام

۳. رودکی را اندر آن جامه که وصف باده بود داد دیناری هزار از زر آتشگون و فام

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۶۶)

در مصرع اوّل این بیت، «چامه» به معنی قصیده درست است نه «جامه».

۴. از عسکر طبیعت و عمّان خاطرت مشک شکر گشادی و درج دُر رسید

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۱۴۸)

در مصرع دوم «مشک» نمی‌تواند صحیح باشد. «تنگ شکر» در ادبیات فارسی سابقه دارد. «تنگ» نواری یا دوالی است که زین بر پشت اسبان و بار بر پشت باربرداران بدان محکم کنند. البته ترکیب «مشک شکر» کنایه از «دهان معشوق» هم هست که با توجه به قرینه «گشادی» در این بیت درست خواهد بود. لغت‌نامه دهخدا، ذیل «تنگ» این ابیات را آورده است:

ز شکر هر یکی تنگی گشاده ز شیرین بر شکر تنگی نهاده
گر تنگ شکر خرید می‌توانم باری مگس از تنگ شکر می‌رانم

۵. درست شهر بخارا ز من به فتنه درند تو دور از این حشم و پاکی از نژاد و سبک

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۸۹)

«سبک» در فرهنگ‌ها یافته نشد. با توجه به معنی و قرینه «نژاد» در همان مصرع، «نیاک» به معنی «نیا، جد» (دهخدا، ۱۳۷۳: ۲۰۲۷۰) صحیح است.

۶. به رشک از نور رویش ماه و خورشید بدرد از بوی زلفش عنبر و ند

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۶۲)

نگاهی دیگر به تصحیح ایبانی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۸۱

با توجه به اختلال وزن و قرائن معنی، در مصرع دوم «به درد» به جای «بدرد» صحیح است.

۷. ز انصاف و عدل تو رعد است و بس غریوان و نالان چه عد از رباب

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۱۲۰)

به قرینه «رباب» در بیت، «وعد» غلط است و «دعد» درست. دعد و رباب دو معشوقه مثلی عرب یا عاشق و معشوقه ای از آنان. در ادب فارسی دعد را عاشق و رباب را معشوق پنداشته‌اند:

ز انصاف و عدل تو رعد است و بس غریوان و نالان چو دعد و رباب

(دهخدا، ۱۳۷۳: ۹۶۰۸)

۸. محتسب وار کردمی همه را ادب از درّه متمن خویش

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۵۶)

«متمن» در فرهنگ‌ها یافته نشد و بی‌معنی است. «متمن» صورت تصحیف‌شده «مَثْمَن» به معنی «هشت لا، هشت تا» است که در مورد «درّه و شلاق» یعنی «شلاق هشت لا و هشت رشته» که نسخه بدل‌های «ع» و «م» در پاورقی ص ۵۶ دیوان نیز آن را تأیید می‌کند. پس صورت صحیح بیت چنین است:

محتسب وار کردمی همه را ادب از درّه مَثْمَن خویش

۹. سخن آرای صفات دو کف راد و را گه به خورشید سخن نظم دهد گه یغما

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۵۵)

با توجه به کلمات قافیه (اجسام، کرام، نظام، کام) «یغما» درست نیست. با قرائن معنایی «به غمام» (ابر) پیشنهاد می‌شود. نسخه ط ۲۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی، گ ۱۱۱ این تصحیح را تأیید می‌کند:

سخن آرای صفات دو کف راد و را گه به خورشید سخن نظم دهد گه به غمام

۱۰. آفتاب از ابر دارد چتر پیش روی خویش تا ز نور رای تو بر جرم او ناید گزیر

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۲)

با توجه به اختلال وزن و عدم تناسب با کلمات قافیه قصیده (کمند، سمند، نعلبند) «گزیر» درست نیست؛ همچنین با توجه به معنی و مطابق نسخه ط ۲۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی «گزند» صحیح است:

آفتاب از ابر دارد چتر پیش روی خویش تا ز نور رای تو بر جرم او ناید گزند

۱۱. جز تو از شاهان که دارد یا که داند داشتن آفتاب چتر دارد و آسمان نعل‌بند

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۲)

با توجه به وزن و به قرینه «نعل‌بند» «چتردار» صحیح است و نسخه ط ۲۶ گ ۶۰ آن را تأیید می‌کند:

جز تو از شاهان که دارد یا که داند داشتن آفتاب چتردار و آسمان نعل‌بند

۱۲. از بر کاخ تو بتوان دید کاندلر شرق و غرب چند کس باشند کز تاج تو پذیرند پند

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۳)

با توجه به معنی «کاخ» درست است:

از بر کاخ تو بتوان دید کاندلر شرق و غرب چند کس باشند کز کاخ تو پذیرند پند

(نسخه ط ۱۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی)

۱۳. خشم افزون خصم کاسته خواست خشم افزون و خضم کاه رسید

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۱۵۴)

با توجه به معنا و تأیید نسخه ط ۲۶ برگ ۸۸ صورت صحیح بیت چنین است:

خشم افزون و خصم کاسته خواست خشم افزون و خضم کاه رسید

نگاهی دیگر به تصحیح ایبانی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۸۳

۱۴. پر آن خدنگ وی به گه صید و گاه حرب از خون چنان شود که ندانی ز چندانیش
(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۲۵)

با توجه به اختلال وزنی و همچنین ناهماهنگی با بقیه کلمات قافیه قصیده (مأمش، دشمنش، توسنش) «چندانیش» نمی تواند درست باشد. به قرینه «خون» در مصرع دوم، «چندنش» (چندن، صندل) درست است.

۱۵. پسر زرگر از او دشمن زربخش وی است که به جز بخشش زر نیست ورا تهمت و کام
(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸:)

در مصرع دوم با توجه به معنی «تهمت» (آرزو) صحیح است.

۱۶. نصف از فرخرامیدن تو یافت کنون قر فرودوش اگر بود چو قاعا صفصف
(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۳۱)

«قر فرودوش» مصحف «فرّ فروس» است که قرینه «قاعا صفصف» و نسخه ط ۲۶ کتابخانه مجلس شورای اسلامی آن را تأیید می کند:

نصف از فرخرامیدن تو یافت کنون فرّ فردوس اگر بود چو قاعا صفصف

۱۷. خیل تیغ قدر ارسلان سپهسالار اگر به کوه درافتد درافکند زلزال
(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۴۹)

با توجه به اشکال وزن در مصرع اول، «خیل» نمی تواند درست باشد؛ چون وزن مفاعِلن فَعْلَاتِن مفاعِلن فعلن است. «خیال» با توجه به معنی درست است:

خیال تیغ قدر ارسلان سپهسالار اگر به کوه درافتد درافکند زلزال

۱۸. به سجل ماند دایم دو کف سائل او بس کزو زر به کف آرد به لیال و ایام
(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۷۰)

در مصرع اول، «سجل» معنای محصلی ندارد. شاه‌حسینی در بخش توضیح لغات دیوان (ص ۳۸) آن را به اشتباه، «کتاب عهد و یا کتاب احکام» معنی کرده که هیچ تناسبی با معنای بیت ندارد. در پاورقی نسخه بدل «م» به جای «سجل» «محک» ضبط کرده که ارتباط دقیقی میان مشبّه (محک) و مشبّه‌به (دو کف دست) برقرار نمی‌شود و نمی‌تواند درست باشد. در واژه‌های مربوط به ماهی و ماهیگیری و مروارید، «سَحَن» به معنی «یکی از دو کفّه صدف که عمق و انحنا کمتری دارد» آمده است. (حاجیان، ۱۳۹۶: ۲۲۸) که با توجه به شکل صدف و کف دست، در تشبیه، منطقی به نظر می‌رسد. اما اگر این تصحیح را بپذیریم، دیگر «زر» از آن (کفّه صدف) به دست نمی‌آید، بلکه «دُر» به دست می‌آید و با این توضیحات صورت مصحح بیت چنین است:

به سَحَن ماند دایم دو کف سائل او بس کزو دُر به کف آرد به لیال و ایام

ج. اغلاط چاپی

همان گونه که پژوهشگران پیشین نیز اشاره کرده اند، اغلاط چاپی دیوان سوزنی فراوان است که در اینجا برخی از آنها اصلاح می‌شود تا در تصحیح کامل دیوان استفاده شود:

۱. کباب دل دشمنان تو را بنویند (نبویند) از بدگواری کلاب

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۲۰)

۲. به جست و جوی و تکاپوی کار من ابلیس هزار نعلین را پیش (بیش) بردیده شرک

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۵۸)

۳. تصویر کنم مدح تو بر خاطر روشن وز نوک قلم نقش کنم غالبه (غالبه) برعاج

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۴۵)

۴. به کام حاسد او چون کیست (کبست) بادا نوش

به کام ناصح او نوش باد کیست (کبست)

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۴۲)

۵. خوار باد و خسته دل بدخواه جاه و دولتش

گر به بغداد اسپ و ری یا در تخارستان و بست

نگاهی دیگر به تصحیح ایاتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۸۵

صحیح:

خوار باد و خسته دل بدخواه جاه و دولتش

گر به بغداد است و ری یا در تخارستان و بست

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۶: ۱۴۴)

۶. گردان کارزاری پیکارجوی را از سهم شاه کار به این المضر (این المفر) رسید

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۴۸)

۷. شاعر دهلیزئی نه شاعر صدوی (صدری) بگذر و دهلیزبان فروبر و که بی‌ز

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۶۱)

۸. از دست چنگ زلفان بستان و نوش کن چون وعد(دعد) با رباب به بانگ رباب و چنگ

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۶۱)

۹. اکنون ز استماع سبق در تعجب‌باند

تا هیچ کس به خوش(خوش) سبقی او توان رسید

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۵)

۱۰. قبله اهل قلم ممدوح مخدومی که هست آستان دولتش محراب اصرار(احرار) و عبید

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۷)

۱۱. ای به هر فنی زهر فاضل زیارت(زیادت) نزد

آبروی ماه تو هر روز بادا بر مزید

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۷)

۱۲. چون قلم گیرد بدان نادر نبان(بنان) آرد زبان

جان بود استاد کامل عقل شاگرد رشید

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۷)

۱۳. ای آنکه هر که دید تو را ز اهل این دیار ماه

پنداست (پنداشت) مادر و پدر مهربان رسید

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۸)

۱۴. روی من زرین ز عشق یار سیمین برد (بر) سزد

بر سر معشوق سیمین بر نثار زر سزد

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۹)

۱۵. همیشه تا سخن دو (در) طبع دانا گهی محلول باشد گاه معقود

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۶۶)

۱۶. تا جهانداران ماضی را تو داری زنده نام

در جهاندارای بزی چندانکه شوانگفت (توان گفت) چند

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۳)

مطابق نسخه ط ۲۶ مجلس شورای اسلامی نیز چنین است.

۱۷. به فنا بردن معادی را همچو صرصر به سوی گاه (گاه) رسید

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۴)

۱۸. باش ممدوح بسی ماح که ممدوحان بسی زنده نامند از دقیق (دقیقی) و کسائی و شهید

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۱۵۸)

۱۹. شعری نیپر (نیپر) قافیه گو اندرین ردیف شعری نهاد (مهاد) مرتبه گیر اندر آسمان

۲۰. هست آسمان چو سفره و خورشید همچو قرص

انجم چو کوز (گوز) و مه چو نیپر اندر آسمان

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۳۱۱)

نگاهی دیگر به تصحیح ابیاتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۸۷

۲۱. به ماه گفتم کای خلد یار منت نظیر به سرو گفتم کای قدر (قد) یار منت همال

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۴۶)

۲۲. سخاوت و کرم و جود و مردمی و هنر ز خانواده تو نیم (بنام به نام) تو مختوم

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۷۲)

۲۳. اگر چه لؤلؤ منشور (منثور) باشد آن به بها ز طبع بنده بها گیر لؤلؤ منظوم

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۷۲)

۲۴. ز عدل او نه عجب باشد ار به کوه و به دشت

پلنگ و یوز شود پاسبان عزم (عُرم) و غزال

(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۴۱)

۲۵. هر که آن سایه همای ندید شوربخت است کور روز چو یوم (بوم)

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۶۳)

۲۶. همه اعمال توسست نامعیوب همه افعال توسست نافذموم (نامذموم)

(سوزنی سمرقندی، ۱۳۳۸: ۲۶۳)

۴. نتیجه گیری

در این مقاله ابیاتی از دیوان سوزنی سمرقندی تصحیح شده است. با توجه به اینکه قدمت نسخه‌های خطی دیوان او به اندازه‌ای نیست که اعتبار آنها را تضمین کند، از این رو توسل به منابع برون‌متنی مانند فرهنگ‌ها و سایر آثار ادبی و سنت شعری فارسی ضروری می‌نماید تا بتوانیم متن دیوان او را درست به دست آوریم. با این رویکرد در این مقاله به تصحیح ابیات او برپایه فرهنگ جهانگیری و لغت‌نامه دهخدا پرداخته شد؛ نتیجه آنکه با این منابع برون‌متنی می‌توان برخی از خطاها، بدخوانی‌ها و تصحیفات ناسخان و کاتبان و خطاهای راه‌یافته مصحح دیوان را بازیافت و تصحیح کرد. در این راه برخی نسخه‌بدل‌های مذکور در نسخه چاپی دیوان نیز کمک‌کننده هستند.

در این مقاله برای سهولت بررسی، تصحیح ابیات دیوان سوزنی سمرقندی در سه بخش آورده شد:

۱. ابیاتی که بر مبنای فرهنگ جهانگیری و لغت نامه دهخدا (با توجه به نسخه در اختیار وی) تصحیح شده‌اند. (جدول ۱)

ردیف	کلمه تصحیف شده	صورت تصحیح شده	مستند تأیید تصحیح
۱	محنطره	قمیطره	دهخدا
۲	غنقره	غنقره	دهخدا، جهانگیری
۳	دنچ	زنج	جهانگیری
۴	تب تیره	تب تیز	دهخدا، نسخه بدل ع، م
۵	شمس غاتفری	شمس غاتفری	دهخدا، نسخه بدل م
۶	اورجند	اوزجند	دهخدا
۷	بازاج	پازاج	دهخدا، جهانگیری
۸	حسوک	خشوک	دهخدا، جهانگیری
۹	کوز	گوز	جهانگیری
۱۰	معلاج	مغلاج	جهانگیری
۱۱	کوباج	کوماج	دهخدا
۱۲	طعماج	طمعاج	دهخدا، شواهد تاریخی
۱۳	نیم عروس، نیم ملک	نیم عروس، نیم ملک	دهخدا
۱۴	تاج	باج	دهخدا
۱۵	حکاک	چکاک	دهخدا
۱۶	مروارم	مردارم	جهانگیری
۱۷	بفند	بغند	جهانگیری، نسخه ط مجلس
۱۸	پرند	مرند	دهخدا، شواهد تاریخی

۲. در این بخش تصحیح ۱۷ بیت آورده شد که قرائن موجود در بیت یا قرائن معنایی و همچنین وزن و قافیه، به تصحیح آن‌ها کمک می‌کند. (جدول ۲)

نگاهی دیگر به تصحیح ایاتی از دیوان سوزنی سمرقندی (اصغر اسمعیلی) ۸۹

ردیف	کلمه تصحیف شده	صورت تصحیح شده	مستند تأیید تصحیح
۱	ابرص	ابکم	معنا
۲	سیام	ستام	معنا
۳	جامه	چامه	معنا
۴	مشگ شکر	تنگ شکر	معنا، شواهد شعری
۵	سبک	نیاک	معنا
۶	بلرد	برد	معنا، وزن شعر
۷	وعد	دعد	معنا، تناسب با «رباب»
۸	متمن	مثن	معنا، نسخه بدل
۹	یغما	به غمام	معنا، قافیه
۱۰	گریز	گزند	معنا، قافیه
۱۱	چتر دارد	چتردار	معنا، تناسب با «نعل بند»
۱۲	تاج	کاخ	معنا
۱۳	خشم	حشم	معنا
۱۴	حضم	خضم	معنا
۱۵	چندان	چندن	معنا، قافیه
۱۶	تهمت	نهمت	معنا
۱۷	قر فرودوش	فر فردوس	معنا، تناسب با «قاع صفصف»
۱۸	خیل	خیال	معنا، وزن شعر
۱۹	سجل	سحن	معنا، شواهد لغوی خاص
۲۰	زر	ذر	معنا، تناسب با کلمات دیگر بیت

۳. اغلاط چاپی. اغلاط چاپی تصحیح حاضر نیز کم نیست و بی دقتی در این موضوع، اعتبار تصحیح را کاسته است. در این پژوهش ۲۶ نمونه از این غلط‌ها یافته و نشان داده شد.

کتاب‌نامه

آبادی باویل، محمد (۱۳۵۷). *ظرائف و طرائف*. تبریز: انتشارات انجمن استادان زبان و ادبیات فارسی.
 ارشادی فرد، عادل (۱۳۷۹). *فرهنگ واژگان ترکی در ادبیات فارسی*. اردبیل: باغ اندیشه.

۹۰ کهن‌نامه ادب پارسی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

اسمعیلی، اصغر (۱۴۰۰). دیوان طالب، طالب تصحیح: پیشنهادهایی برای تصحیح ابیاتی از کلیات اشعار طالب آملی. کهن‌نامه ادب پارسی، ش ۳۲، صص ۴۹-۷۶.

افشار، ایرج. (۱۳۳۸). یادداشت. راهنمای کتاب، سال ۲، ش ۴، صص ۵۵۹-۵۶۲.

انجو شیرازی، میرجمال الدین حسین بن فخرالدین حسن (۱۳۵۱). فرهنگ جهانگیری، ویراسته رحیم عقیقی. مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد.

حاجیان، فرخ (۱۳۹۶). واژه‌های ویژه ماهی و ماهی‌گیری، مروارید و آبریان در گویش بومیان جزیره کیش. زبانها و گویشهای ایرانی (نامه فرهنگستان)، خرداد ۱۳۹۶، ش ۷، صص ۲۰۹-۲۳۴.

خاقانی، افضل الدین بدیل بن علی. (۱۳۷۵). دیوان خاقانی، به تصحیح میرجلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز.

درایتی، مصطفی (۱۳۸۹). فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا). تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی.

دهخدا، علی اکبر. (۱۳۷۳). لغت‌نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸). دیوان سوزنی سمرقندی، به تصحیح ناصرالدین شاه حسینی. تهران: انتشارات امیرکبیر.

سوزنی سمرقندی. دیوان سوزنی سمرقندی، نسخه ط ۲۶ مجلس شورای اسلامی

صفرزاده، بهروز (۱۳۹۹). داستان واژه‌ها، کاوشی در ۲۳۰ واژه و اصطلاح. تهران: کتاب بهار..

کدخدای طرحی، مهدی و علی محمد گیتی‌فروز. تصحیح چند بیت از دیوان سوزنی سمرقندی. فصل‌نامه متن‌شناسی ادب فارسی. سال ۵۴، سال دهم، ش ۴، پیاپی ۴۰، زمستان ۱۳۹۷، صص ۱۱۵-۱۳۱.

گودرزی، سیاوش (۱۳۹۸). چند نکته در احوال سوزنی سمرقندی. ادب فارسی، سال ۹، ش ۲، صص ۹۷-۱۱۶.

فقیهی عراقی، احمد. (۱۳۳۸). چاپ دیوان حکیم سوزنی یا روش نوین مقدمه‌نویسی و تصحیح و انتشار کتب ادبی. ارمغان، دوره ۲۸، ش ۸، صص ۳۵۴-۳۵۸.

محبوب، محمدجعفر. (۱۳۳۸). دیوان حکیم سوزنی سمرقندی. راهنمای کتاب، سال ۲، ش ۴، صص ۵۵۰-۵۵۹.

معرفت، شهره (۱۳۹۶). تصحیح ابیاتی از دیوان حکیم سوزنی سمرقندی و ضرورت تصحیح مجدد دیوان. متن‌شناسی ادب فارسی، ش ۲، پیاپی ۳۴، صص ۱۲۱-۱۳۴.

منصوری، مجید (۱۳۹۷). نقش فرهنگ‌های لغت در تصحیح دیوان سوزنی سمرقندی، آینه میراث، ش ۶۲، صص ۱۴۹-۱۷۲.

مولوی، جلال الدین محمد (۱۳۶۳). مثنوی معنوی. تهران: امیرکبیر.